

ГАБРИЈЕЛ
МИЈЕ

и истраживања
старе српске архитектуре

ГАБРИЈЕЛ МИЈЕ
И ИСТРАЖИВАЊА СТАРЕ СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

GABRIEL MILLET
ET L'ÉTUDE DE L'ARCHITECTURE MÉDIÉVALE SERBE

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
CLASSE DES SCIENCES HISTORIQUES
PUBLICATION HORS-SÉRIE

GABRIEL
MILLET

et l'étude
de l'architecture médiévale serbe

Édité par
DUBRAVKA PRERADOVIĆ
MIODRAG MARKOVIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА
ВАНСЕРИЈСКА ПУБЛИКАЦИЈА

ГАБРИЈЕЛ
МИЈЕ

и истраживања
старе српске архитектуре

Уредници
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

БЕОГРАД 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА
Вансеријска публикација
ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
CLASSE DES SCIENCES HISTORIQUES
Publication hors-série

Рецензенти / Comité de lecture

ГОЈКО СУБОТИЋ
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ
ГОЈКО SUBOVIĆ
DRAGAN VOJVODIĆ
DRAGANA PAVLOVIĆ

Секретар редакције / Secrétaire de rédaction

ОЛГА ШПЕХАР
OLGA ŠPENAR

САДРЖАЈ

Уводна реч	11
----------------------	----

ГАБРИЈЕЛ МИЈЕ

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Габријел Мије (1867–1953): скица за научну биографију	17
---	----

DUBRAVKA PRERADOVIĆ

Gabriel Millet (1867–1953) : esquisse de sa carrière scientifique	55
---	----

CATHERINE JOLIVET-LÉVY

L'héritage scientifique de Gabriel Millet	63
---	----

КАТРИН ЖОЛИВЕ-ЛЕВИ

Научна заоставштина Габријела Мијеа	87
---	----

ГАБРИЈЕЛ МИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА СТАРЕ СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Габријел Мије: теренска истраживања српских споменика и њихови резултати	99
--	----

DUBRAVKA PRERADOVIĆ

Gabriel Millet : ses études de terrain sur les monuments serbes et leurs résultats	153
--	-----

ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ

L'ancien art serbe. Les églises:

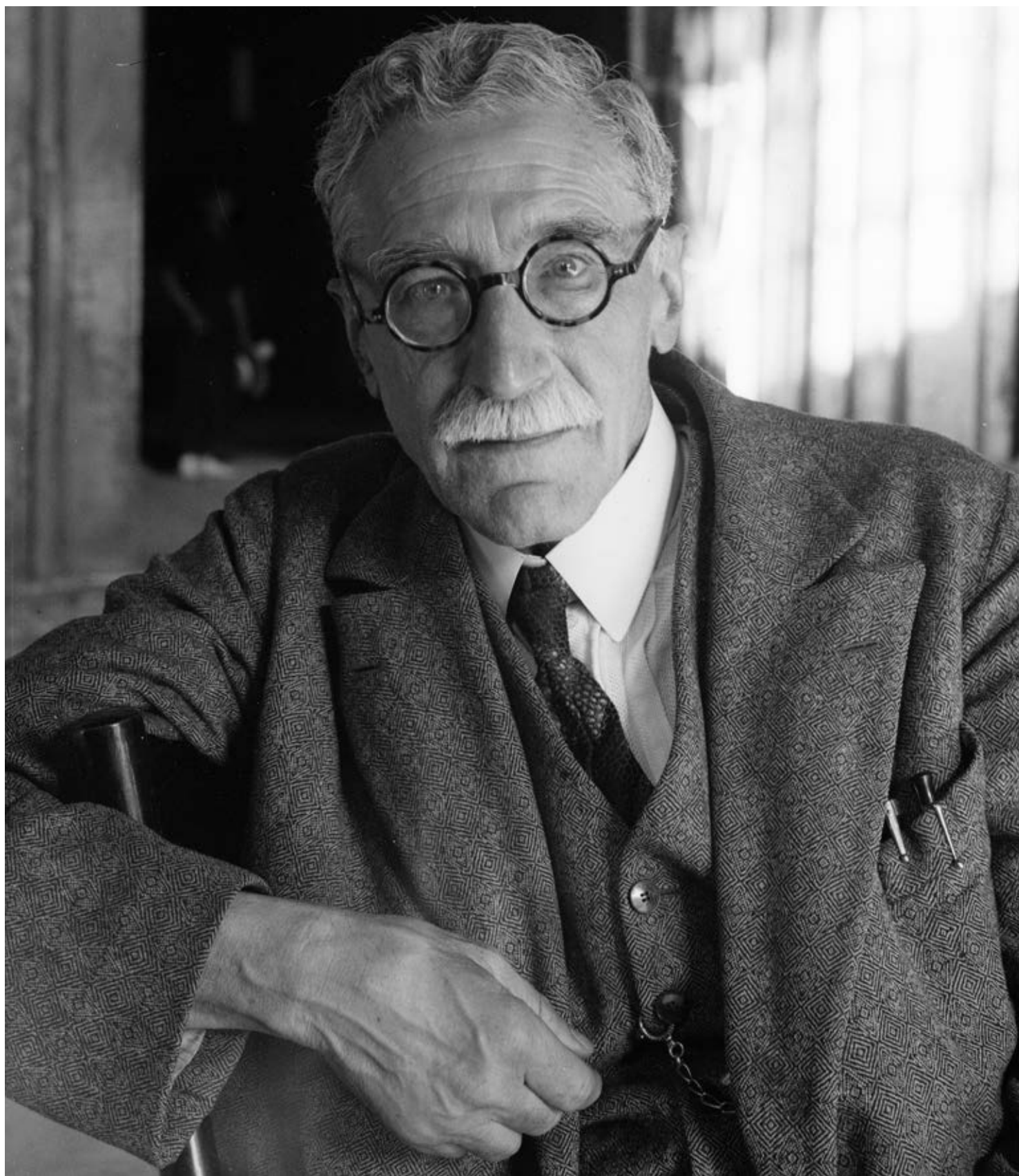
српска средњовековна архитектура у погледу Габријела Мијеа	163
--	-----

JELENA JOVANOVIĆ

L'ancien art serbe. Les églises : l'architecture de la Serbie médiévale

au regard de l'interprétation scientifique de Gabriel Millet	185
--	-----

ОЛГА ШПЕХАР	
Модалитети рецепције <i>L'ancien art serbe. Les églises</i> у домаћој историографији	191
OLGA ŠPENAR	
<i>L'ancien art serbe. Les églises</i> et les modalités de sa réception dans l'historiographie locale	209
ГАБРИЈЕЛ МИЈЕ И ЊЕГОВИ СРПСКИ ЋАЦИ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
Габријел Мије, његови српски ћаци и ангажман на промоцији српске културе и уметности у Француској	217
DUBRAVKA PRERADOVIĆ	
Gabriel Millet, ses étudiants serbes et son engagement dans la promotion de la culture et de l'art serbe en France	242
АЛЕКСАНДРА ИЛИЈЕВСКИ	
Српски архитекти на студијама код Габријела Мијеа и њихов допринос професоровим публикацијама	251
ALEKSANDRA ILIJEVSKI	
Les architectes serbes à l'école de Gabriel Millet et leur contribution à ses publications	278
ЕПИЛОГ	
ИВАН СТЕВОВИЋ	
<i>L'ancien art serbe. Les églises</i> један век касније	289
IVAN STEVOVIĆ	
<i>L'ancien art serbe. Les églises</i> un siècle plus tard.	313
Скраћенице	321

Епилог

MILLET

Апстракт: У раду је сагледана рецепција књиге Габријела Мијеа *L'ancien art serbe. Les églises* кроз пресек идеолошких и друштвених околности у којима се развијала историја српске средњовековне уметности и архитектуре. Преиспитани су разлози како за званичну, тако и за арбитарну афирмацију Мијеове студије, као и за њену реинтерпретацију у идеолошком наративу. Идеолошкој реартикулацији овог дела допринели су и сами Мијеови ђаци, пре свега Ђурђе Бошковић и Александар Дероко. У раду је покренута анализа процеса фалсификовања историјских простора средњовековне Србије у контексту послератне Југославије и креирања нових националних школа.

Кључне речи: *L'ancien art serbe. Les églises*, српска средњовековна архитектура, рецепција, Југославија, идеологија

L'ANCIEN ART SERBE. LES ÉGLISES ЈЕДАН БЕК КАСНИЈЕ

ИВАН СТЕВОВИЋ*

Историјска наука је код нас сва окренућа садржају, откривању новој и неизвесној, деценијама несклона да дискутује о методолошким и филозофским питањима да не би дошла у сукоб са службеним схватањима и да не би излазила из намећујућег идеолошког оквира. (С. Пирковић, О историографији и методологији, Београд: Историјски институт, 2007, 292).

У научној литератури о српској средњовековној уметности, студији Габријела Мијеа припада сасвим особено место.** Реч је о књизи која као да је током протеклих стотину година срастала с материјом којој је посвећена, па је и њена важност у магистралном истраживачком наративу одавно постала неупитна, подразумевајућа, тема о којој наизглед нема стварног повода за расправу. У вишегенерацијском официјелном историјскоуметничком дискурсу, овакво њено прихватање дало јој је некакву необичну ауру *класичног дела*, атрибута дефинисаног критеријумима који се, иако примарно везани за књижевност, без усиљеног парафразирања могу применити и на научне домете. Тако, према Френку Кермодеу, писац једног таквог остварења „заузима посебан положај у наслеђу и времену“, а „његово дело постаје парадиг-

* Филозофски факултет Универзитета у Београду – Одељење за историју уметности, и-мејл: istevovi@f.bg.ac.rs.

** Овом приликом желео бих да захвалим колегиницама др Дубравки Прерадовић, уредници публикације, и Александри Илијевски, библиотекарки Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, на свесрдној помоћи коју су ми пружиле током писања текста. Такође, изражавам посебну захвалност колеги Костису Курелису, професору Френклин-Маршал колеџа у Ланкастеру, због тога што ми је уступио необјављени текст о Габријелу Мијеу и књизи посвећеној грчкој школи у византијској архитектури.

ма која се изнова уписује“ у резултате будућих проучавања, трансформише се кроз те резултате и нове методолошке и спознајне доживљаје, „у складу са сазнањем да ‘постоји парадокс да се класик мења задржавајући свој идентитет’“. Комплементарна са Кермодеовим становиштима стоји и констатација Ханса Роберта Јауса да „у историјском предању уметности једно минуло дело не траје захваљујући ни вечним питањима ни трајним одговорима, већ захваљујући мање или више отвореном односу тензије између питања и одговора, проблема и решења, који може изазвати ново разумевање и импликовати поновно примање дијалога савремености с прошлошћу“.¹ Један век по настанку, наведена обележја класичног у вредносном смислу, једнако колико и „отворени однос тензије“, дају повода запитаности је ли Мијеова *L’ancien art serbe. Les églises* истински класик српске медијевистичке историографије? И ако јесте, која су ближа одређења и ситуације допринели или одузели таквој њеној позицији?

Као и констатација изречена на самом почетку текста, тако и постављено питање, у једној својој димензији произилази из сучељавања са „службеним схватањем“ и „наметнутим идеолошким оквирима“, без обзира на периоде о којима ће бити речи. Њихов је подстицај концентрисан у околностима које, како ће бити показано, рефлектују сасвим различит пријем и потоњи живот ове књиге спрам несвесног или срачунатог привида унутар јавне свести, у визури из које је била разматрана, у аутентичној, документима поткрепљеној, вишеструко опречној рецепцији свих њених слојева, од методолошког приступа до врсте и начина излагања садржаја, и коначно, у њеној самовласно спроведеној идеолошкој рертикулацији коју су себи допустили они са којима је Мије делио своја знања и искуства. Тако је, на позорници деценија пре и непосредно после светских ратова, у истовремености трајања нестајућих и надолазећих политичких система, национално-романтичарских и модерних идеологија и из њих прозишлих уметничких опредељења, религиозности и позитивизма, конституисања Византије и као области научног истраживања и као стваралачке инспирације у сврху афирмације националних идентитета, манира српске академске средине и ћудљиве човекове

¹ F. Kermode, *The Classic. Literary Images of Permanence and Change*, Cambridge – London: Harvard University Press, 1983, 15–16, 80; H. R. Jaus, *Estetika recepcije*, Beograd: Nolit, 1978, 117.

природе,² Мијеова књига све више постајала објект подвојен између његових личних, колико професионалних толико и етичких назора и статуса „поштованог општег места“,³ јавног интелектуалног добра на чијим је постулатима средњовековна прошлост преправљана у име промоције новоформираних државно-националних заједница, у чијим се досијема та прошлост углавном указивала као празно поље.

Чворишне тачке система географије стилова из којег је проистекла Мијеова подела српске средњовековне архитектуре на три територијално-хронолошке градитељске школе, „рашку“, „српско-византијску“ и „моравску“, у новијој историографији биле су предмет пажње, па се овом приликом, у тексту у чијем су средишту модалитети прихватања његовог дела, на њих нема потребе подробно враћати.⁴ Разложно је, међутим,

² Cf. *Entangled Histories of the Balkans: Shared Pasts, Disputed Legacies III*, ed. R. Daskalov, A. Vezenkov, Leiden–Boston: Brill, 2015; А. Кадијевић, *Један век изражења националној сцили у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд: Грађевинска књига, 1997; Н. Макуљевић, *Умјетност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006; *Byzantium/Modernism. The Byzantine as Method in Modernity*, ed. R. Betancourt, M. Taroutina, Leiden–Boston: Brill, 2015; K. Kourelis, *Byzantium and the Avant-Garde. Excavations at Corinth, 1920s–1930s*, *Hesperia* 76/2 (2007), 391–442; idem, *Byzantine Houses and Modern Fictions. Domesticating Mystras in 1930s Greece*, *DOP* 65–66 (2011–2012), 297–332.

³ Cf. A. Palavestra, *Ћитанја Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji*, Етноантрополошки проблеми 8/3 (2013), 681–715, посебно 682, са старијом литературом из које потиче овај израз.

⁴ I. Stevović, *Gabriel Millet and Serbian Medieval Art*, in: G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises* (фототипско издање), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, V–XVII; А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Београд: Orion art – Архитектонски факултет, 2016. Наведено, међутим, не подразумева да је расправа о структури Мијеове књиге окончана наведеним, једнако као ни радовима у овој публикацији. У основи, у једној својој линији проистекла из првих резултата студија „географије човека“ (la géographie humaine) у француској историографији, односно „географије уметности“ (Kunstgeographie) у литератури немачког говорног подручја, *L'ancien art serbe. Les églises* свакако завређује да буде анализирана и са ових аспеката. Но такав рад, у оквирима домета одговарајућих концептуалних и методолошких усмерења, практично би захтевао посебну публикацију. Стога се овде наводи само примарна литература, cf. Th. DaCosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*, Chicago – London: The University of Chicago Press, 2004; *Time and Place. The Geohistory of Art*, ed. Th. DaCosta Kaufmann, E. Pilliod, London – New York: Rout-

још једном подвући, нарочито због наведених реартикулација о којима ће бити речи, аксиоме Мијеовог рада афирмисане већ у подухватима из његових атинских година.⁵ Најпре и најважније, истовремено се крећући путем хоризонтално-просторне и вертикално-временске равни прошлости, у чијем се пресеку налазило испитивано уметничко остварење или скупина истих, Мије је доследно поштовао *сйварну* историјску и културну географију источно-хришћанског света. Тако је утврђивао постојање посебних регионалних атељеа који су, напајани из најстарије хришћанске традиције, у дугом временском континуитету постепено образовали властите уметничке/визуелне идиоме. Овакав начин сагледавања нужно је у себи носио строгу и стриктно формалистичку класификацију споменика у релативно затворене целине појединих територија и периода. Али, за то су постојали сасвим одређени разлози који се никако не смеју разумети као искључиво Мијеу својствена крутост у опсервацијама. Јер, Габријел Мије јесте био примеран следбеник истоветних назора које су у оперисање средњовековном архитектуром на тлу Француске увели Арсис де Комон и други пионири њеног проучавања, али је читав тај конструкт у својој основи проистигао из широм Европе набујале потребе за наглашавањем регионалних идентитета, па тиме и *регионалних историја оличених сакралном архитектуром*, у Француској изнова „откривених“ након што је после револуције дошло до административне поделе њене територије на департмане.⁶ Уз то, не треба previdети ни околност да је Мије на првом месту ипак био *човек слике*: када је 1900. на светској изложби у Паризу изложио пет хиљада великих фотографија, скица и акварела фресака којима је до тада располагао,⁷ било је јасно да је оквир његових интересовања превасходно везан за иконографију источнохришћанско-византијског живописа, дисциплину која

ledge, 2005; *Circulations in the Global History of Art*, ed. Th. DaCosta Kaufmann, C. Dossin, B. Joyeux-Prunel, Farnham – Burlington: Ashgate, 2015.

⁵ Cf. Д. Прерадовић, *Габријел Мије: скица за научну биографију*, у овом зборнику.

⁶ Cf. С. Harvie, *The Rise of Regional Europe*, London – New York: Routledge, 2005; E. Storm, *Regionalism in History, 1890–1945: the Cultural Approach*, *European History Quarterly* 33/2 (2003), 251–265; за однос према архитектури старијих раздобља у Француској, cf. J. Nayrolles, *Identités régionales et éclectisme dans l'architecture religieuse du XIXe siècle*, in: *Patrimoine: sources et paradoxes de l'identité*, ed. J.-Y. Andrieux, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011, 33–55; K. Kourelis, *The 'Greek School' of Byzantine Architecture. Gabriel Millet's Ideological Construct* (необјављен рад).

⁷ Cf. Kourelis, *Byzantium and the Avant-Garde*, 391, n. 3.

је тражила посебна знања и другачији сензибилитет но што је био онај потребан да се на рационалистичким основама консолидују подаци и оформе макар и најосновнији општи закључци о градитељству српских цркава. Оне су се 1906, у рушевном или драстично измењеном изгледу, још увек налазиле знатно ближе свом историјском но историографском трајању, па је потврда Мијеове вештине посматрања архитектуре, и мера способности да у описаној ситуацији уопште спроведе ма какву класификацију споменика, заправо најубедљивије одјекнула бројем грешака које су се на примарном нивоу, у оквирима сличног захвата, појавиле у књизи о српским црквама коју је исте године објавио Петар Петровић Покришкин.⁸ Такође, *L'ancien art serbe. Les églises* била је тек једна у низу књига о архитектури које су са базично истоветних методолошких полазишта, концентрисаних у регионалном дискурсу, исписиване током првих деценија прошлог столећа: у ширим просторним оквирима слична су била дела Вилијама М. Ремзија и Гертруде Л. Бел о црквама у области Карадага (1909), Александера Ван Милингена о црквама Константинопоља (1912), Томаса Г. Џексона о центрима византијске и романичке архитектуре (1913) и Јозефа Стжиговског о црквама Јерменије (1913–1918).⁹ Ближе Србији, односно Краљевини СХС и потом Краљевини Југославији, Никодим Павлович Кондаков је 1909. објавио спис са путовања по црквама и манастирима Отоманске Македоније која је обухватала Бугарску, Солун, Сер, Битољ, Охрид и Скопље. Мије је 1916. публиковао студију о грчкој школи у византијској архитектури; до 1927.

⁸ П. П. Покришкин, *Православная церковная архитектура XII–XVII стол. в нынешнем Сербском королевстве*, Санктпетербургъ: фототипия И. А. Кордовскаго и А. Ф. Дреслера, Б. Подъяческая, 1906 [П. П. Покришкин, *Православна црквена архитѣкѣура XII–XVII века у Краљевини Србији*, Београд: Art press, 2014]. За критике Покришкинове књиге у српској периодици cf. И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архитѣкѣури њозновизантијској свѣта*, Београд: Филозофски факултет – Интерпринт, 2006, 20 п. 43.

⁹ W. M. Ramsay, G. L. Bell, *The Thousand and One Churches*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2008 (репринт); A. Van Millingen, *The Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London: MacMillan & Co., 1912; T. G. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*, Chicago: The University of Chicago Press, 1913; J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien: A. Schroll, 1918; cf. и С. Maranci, *The Historiography of Armenian Architecture: Josef Strzygowski, Austria, and Armenia*, *Revue des études arméniennes* 28 (2001–2002), 287–307.

књига Стжиговског о старохрватској уметности већ је била преведена; током 1930. Љубо Караман је истоветној тематици посветио још две посебне публикације.¹⁰ Већ и овај, сасвим сумаран преглед историографије сведочи о мери у којој Мијеово дело о старим српским црквама не само да ни по чему није представљало искорак из оновременог археолошко-историјскоуметничког наратива, већ се у њему ни у траговима није могао пронаћи онај систематични интензитет далекосежних и, испоставиће се, глобално фаталних фантазмагорија о расној супериорности, које је у својим написима промовисао Стжиговски.¹¹ Како би слика била потпунија, ваља додати још две чињенице: текст *L'ancien art serbe. Les églises* остао је готово беспрекорно тачан на нивоу позитивних чињеница, а сви водећи послератни прегледи не само византијског, већ и западноевропског средњовековног градитељства у знатној су мери такође били утемељени у регионалном приступу: тако, када у савременој историографији читамо о оновременој немачкој архитектури, читамо не само о династичким задужбинама, већ и о *школама* разних области дуж тока Рајне, у Хиршау, на немачком истоку или у Доњој Саксонији; у Италији сазнајемо о делатности на северу, у Тоскани и Риму, у Умбрији, Апулији, на Сицилији; у Француској се јасна демаркација повлачи између споменика Нормандије, Оверње или Провансе.¹² Стога, из свега наведеног

¹⁰ Н. П. Кондаков, *Македонија. Археологическо путешествие*, Санктпетербургъ: Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, 1909; G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris: E. Leroux, 1916; J. Strzygowski, *Starohrvatska umjetnost*, Zagreb: Matica hrvatska, 1927; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930; idem, *Tragom hrvatskih kraljeva. O zadnjim iskopinama društva „Bihaća“ u okolici Splita i Solina*, Split: „Bihać“, 1930; литературу о генералном наративу наведених књига сабрао је: Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 85–87, чему треба додати необјављени текст Костиса Курелиса о грчкој школи; P. Ūre, *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics between Russia and the Ottoman Empire. Russian Archaeological Institute in Constantinople 1894–1914*, London 2014 (doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science), passim.

¹¹ Cf. C. Maranci, *Armenian Architecture as Arian Architecture: The Role of Indo-European Studies in the Theories of Josef Strzygowski*, *Visual Resources: An International Journal of Documentation* 13/3–4 (1998), 363–380; T. Grigor, *Orient oder Rom? Qajar “Aryan” Architecture and Strzygowski’s Art History*, *Art Bulletin* 89/3 (2007), 562–589; N. Bartulin, *The Racial Idea in Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Leiden – Boston: Brill, 2014, passim.

¹² Cf. *Romanesque. Architecture. Sculpture. Painting*, ed. R. Toman, Köln: Könemann, 1992; континуитет са оваквим начином мишљења присутан у најпознатијим прируч-

следе једна методолошка констатација и једна концептуална недоумица. Будући да је Мијеова књига и у свом и у потоњем времену очигледно припадала доминантном историографском наративу, постоје ли аутентични разлози који би *век касније* оправдавали критичку расправу о његовом поступку? Ово питање нарочито је актуелно ако имамо у виду да је поменута расправа заснована на исказима попут оног да су „istoričari ... pokušavali na različite načine da odgovore na izazov Mijeove klasifikacije, koja je ponudila rešenje problema stilske, formalne i tipološke šarolikosti arhitekture srednjovekovne Srbije, ali je u isti mah proizvela problem čiji su se efekti osećali decenijama kasnije. Održivog rešenja problema podele na pojedine sub nacionalne srpske 'škole' nije bilo: zavisnost od geografskog položaja bila je isto toliko problematična koliko i kriterijum hronologije“.¹³ У колону побочних примедби овом исказу треба уписати да покушаје нису спроводили историчари, већ архитекти–теренски истраживачи и пионири савремене конзервације, да ће у наредном тексту лако моћи да се преброји колико је и са каквом намером таквих покушаја било, да није јасно о којим се егзактним територијалним и хронолошким мањкавостима Мијеове троделне поделе може говорити, и да се „производња проблема“ са дугорочним ефектима, шта год да се под њима подразумева, по законитостима елементарне логике и професионалне скрупулозности понајмање може пребацивати самом Мијеу. Суштина приговора који се у цитираном тексту вештачки жели истаћи као објективан почива у његовој вредносној конотацији. Подстакнута законитостима методологије, та се суштина окреће против свог аутора, јер такав је приговор могућ само у оптици оних истраживача прошлости који у њено ткиво *a priori* инкорпорирају властито становиште, односно *сјановишће садашњоси*.¹⁴ Другим речима, посматрано из стриктно историчарске перспективе, ми данас можемо расправљати о Мијеовом методу, можемо му

ницима о византијској архитектури из пера Р. Краутхајмера и С. Манга уочио је S. Ćurčić, *Architecture in Byzantium, Serbia and the Balkans Through the Lenses of Modern Historiography*, in: *Serbia and Byzantium*, ed. M. Amgar, C. Sode, Frankfurt am Main: PL Academic Research, 2013, 9–32; idem, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London: Yale University Press, 2010, 8–11.

¹³ Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 436.

¹⁴ Cf. A. Lavdžoj, *Stanovište sadašnjosti i istorijska prošlost*, Reč 14 (1995), 87–89; S. Niklas, *The Anticipated Past in Historical Inquiry: A. O. Lovejoy, C. I. Lewis and E. Wind on Accounting for Knowledge of the Past Within a Pragmatist Theory*, *European Journal of Pragmatism and American Philosophy* 8/2 (2016), 97–119.

приметити све могуће мане и ограничења, можемо поводом његове књиге после толико незнано где изгубљених деценија практиковати и предлагати најразличитија тренутна и будућа опредељења у сврху поправке тобожње „штете“, али нити има значењског смисла, нити му имамо право *судити* из савремене, накнадне и самопрокламоване, арбитрарне перспективе. Осим, наравно, уколико стварно језгро целокупног оперисања и наратива заправо није ситуирано у сасвим другом пољу, у *пољу идеологије*, где су дозвољени сви захвати и где се проблеми историје уређују по жељи властитог светоназора.

Брак између идеологије и архитектуре, стар колико и свака од ових категорија понаособ, у времену националног романтизма буктао је у посебно јаком вртлогу страсти онда када је грађевина представљала симбол модерне афирмације етничког и владарског идентитета, а њена архитектонска вредност бивала поимана у релацији са „квалитетом“ различитих периода прошлости народа из чијег је „стварајућег духа“ настала. Одатле се, мада су изречена и другачија мишљења, и мада исказ који следи није пропраћен ни једном библиографском јединицом која би га поткрепила, за тренутак можемо сложити са становиштем да у Србији и потоњим краљевинама „istoriografija, pa i istoriografija arhitekture ... nije bila pasivni recipijent ideoloških uticaja već je sama tu ideologiju proizvodila, kultivirajući različite ideološke pozicije i istorijske subjekte – od nacionalne autentičnosti ili autohtonosti, do nacionalne misije i nacionalnih granica, podjednako političkih i kulturnih“.¹⁵ Унутар те парадигме, назване „paradigmom disocijacije“, њен „najvitalniji izdanak ... bila je temeljna ‘nacionalizacija’ srednjovekovne arhitekture, odnosno raščlanjivanje složene arhitektonske tradicije srednjeg veka na Balkanu na pojedine nacionalne i subnacionalne škole“. Стога су „objavljivanje knjige Gabrijele Mijea o staroj srpskoj arhitekturi ... kao i njegova tri godine starija studija o ‘grčkoj školi’ srednjovekovne umetnosti ... predstavljali klimaks ovog procesa“ у писаном виду, да би на Међународном византолошком конгресу одржаном у Београду 1927. и сам Мије прерастао у промотера апотеозе српског средњег века за потребе оновремене власти, ефемерног спектакла којим је на пурпурној позадини и уз репродукцију владарског портрета из Леснова била исцртана линија континуитета „od vizantijskih vasiljeva, preko cara Dušana kao njihovog nastavljača, do kralja Aleksandra I Karađorđevića kao

¹⁵ Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 80.

simboličkog obnovitelja Dušanovog carstva“. Био је то догађај уприличен у сврху кулминације визуелног наратива „o sukcesiji i pravu na imperijalni identitet ... ne samog vladara, već političkog tela koje je on zastupao“, чему су, сматра се, прилежно саслуживали и сви други излагачи на овом скупу.¹⁶ Тумачењима из овог ракурса препреку не чини ни у истој књизи претходно изложена и неупитна констатација „da balkanske istoriografije arhitekture ... nisu predstavljale nikakav autističan recidiv prednaučne misli“, јер је „sličan postupak nacionalne apropijacije i regionalne diverzifikacije srednjovekovne arhitekture postojao i na Zapadu“;¹⁷ ни околност да је спој националног и владарског идентитета, исказиван најразличитијим визуелним префигурацијама онога што се тада сматрало „византијским“, био паневропски распрострањена појава путем које су прерогативе своје „колективне легитимације“ афирмисале средине од Грчке до Француске и Немачке;¹⁸ нити чињеница да су у исто време у овим срединама настајале књиге са значајно ригиднијим ставовима о националним границама средњовековних уметности;¹⁹ па чак ни недвосмислено значење исказа дела текста „уметничког прегледа“ у свесци *Српској књижевној илустрацији* из 1931, у коме се, поводом објављивања првог тома фотографија старог српског живописа који је под окриљем Народног музеја приредио Владимир Петковић, није саопштавало само оно што је наведено, да су аутора „прилике натерале ... да овако жури, не чекајући време и могућност да би могао издати оба дела заједно“, јер се „исувише ... већ почело говорити о уметности свих наших суседа као да наше није било“, него се у наставку упозоравало да је „те три стотине снимака захтевало ... један албум бар три пута већи хартијом и простором него што је овај ... Али све то захтевало би, разуме се, много веће издатке“, а „музеј располаже, међутим, само Пупиновим фондом, и морао се управљати пре-

¹⁶ *Ibid.*, 181sqd, посебно 218–221; такође и А. М. Игњатовић, *Испред византијској илустрацији: визуелизација нације на Другом византијолошком конгресу у Београду 1927. године*, ЗЛУМС 46 (2018), 127–140.

¹⁷ Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 85, са одговарајућом претходном литературом.

¹⁸ Cf. J. B. Bullen, *Byzantium Rediscovered*, London: Phaidon, 2003, passim; Kourelis, *Byzantine Houses and Modern Fictions*.

¹⁹ Cf. G. Rivoira, *Architettura musulmana. Sue origini e suo sviluppo*, Milano: Ulrico Hoepli, 1914; E. Mâle, *L'art allemand et l'art français*, Paris: Colin, 1917.

ма својим средствима“.²⁰ „Симболички обновитељ Душановог царства“ ни на који начин се, дакле, није поседио старао за стару уметност средине чију је владарску персону сублимирао, што је било сасвим у складу с ригорозним мерама штедње које су с највишег места државе уведене од тренутка прокламације интегралног југословенства.²¹ Али одељак текста који говори о преламању рестриктивне финансијске политике на издавачку делатност приликом цитирања је једноставно изостављен. Зашто? Зато што се њиме суштински слаби далекосежни закључак изведен поводом ужурбаности која је била подстакнута националним набојем, зато што подстиче на запитаност о утемељености идеје о српском империјализму исказиваном и грађевинама и пером којим је о грађевинама писано, а таква запитаност је последње што је идеологији потребно, корак који може водити ка изласку из догме о великосрпској хегемонији. Стога, уместо запитаности, укрштањем рецепције Мијеове писане и усмене речи бива образована тачка пресека дисторзије историографије о архитектури и дубоко фундираног идеолошког стереотипа: иако је хронолошки ред инверзан, тобожња конфузија Мијеових ставова у *L'ancien art serbe. Les églises* прераста у логичну последицу Мијеовог греха афирмације онога што је „predstavljalo ... odlučujuće važan podsticaj u daljem jačanju ideološke simbioze etničkog nacionalizma i imperijalne vlasti“, а то је било „formalno utapanje Kraljevine Srbije u prvu jugoslovensku državu“.²²

Каква је, с друге стране, била стварна судбина Мијеове књиге? На први поглед, који међутим не вара, свакако необична, самерена свим импликацијама чињенице да је Мије истраживања српских цркава започео у Краљевини Србији, да је књигу писао током Великог рата, а да је она била објављена на самом почетку постојања нове, сасвим другачије државе и идеологије на којој је та држава била заснована. Посматрано кроз хронологију историографије, о њеном постојању први је, опширним и узорним приказом у *Zborniku za umetnostno zgodovino* из 1921, известио Војеслав Моле. У последњем пасусу важност књиге сумирао је речима да она представља „brezdvomno najbolše, kar je bilo dosedaj napisano o serbski arhitekturi. Razvojna črta umetnostnih oblik je zdaj jasna in logična

²⁰ А. Дероко, *Издања Народнога музеја у Београду*, СКГ 32/1 (1931), 68–69; Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 204–205 (први део цитата).

²¹ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941. Друштво и држава*, Београд: Стубови културе, 1996, 247 et passim, посебно 251–257.

²² Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 91.

in na to razvojno črto se zdaj lahko opre nadaljna kritična analiza srbske umetnosti. G. pisatelju pač niso bili še dostopni vsi ohranjeni spomeniki srbskega stavbarstva: da ih odkrije, prouči, opiše, restavrira in ohrani, je ena pglavitnih nalog enotne organizacije varstva spomenikov in spomeniškega zakona v celi državi, ki je sicer ena glavnih nalog modernega kulturnega dela, ki ga pa žalibog še vedno nimamo. Toda tudi vsa nova odkritja gotovo ne bodo mogla ovreči grupacije historičnih skupin srbskih spomenikov g. Milleta.²³ Насупрот наведеном делу овог текста, двостубачно сложеног на пет страница, у српској историографији јој ни тада, непосредно по објављивању, нити било када касније, *изравно није њосвећена ни једна*. У неколико напомена наведена је у монографијама Владимира Р. Петковића о Раваници (1922) и Студеници (1924), а у неколико дословно телеграфски сročених *редова* описана у његовом тексту, у коме је стручну јавност информисао о важним делима из историје уметности изишлим у иностранству током ратних година: „У овој књизи говори се о нашој црквеној архитектури Средњег Века. Одређује се њено место у односу на Исток, Византију, Грчку и Запад. Издавају се три школе: прва у Рашкој у XII и XIII веку; друга на Вардару у XIV веку; трећа у области Мораве. Прва се наслања на прибрежје Јадранског мора и на Византију; друга стоји под утицајима Византије и Грчке; трећа бира између Византије и Истока. Срби, налазећи се између два света, латинскога и византискога, умели су да упоређују, да бирају и да стварају. Њихова уметничка персонаност манифестовала се у овим карактеристичним ознакама: еклектизам, тражење ефекта, слобода.“ Исте, 1923. године, Петковић је, међутим, на другом месту објавио опширне приказе Мијеових књига о иконографији јеванђеља и грчкој школи у византијској архитектури: речи хвале о акрибичности аутора нису мањкале ни у једном, али *L'ancien art serbe. Les églises* ни ту као да није њосиојала.²⁴ И док је Мије већ од 1916/1917. у

²³ Cf. V. Molè, *Gabriel Millet. L'ancien art serbe. Les églises*, Zbornik za umetnostno zgodovino 1/3–4 (1921), 190–194.

²⁴ Cf. В. Петковић, *Gabriel Millet. L'École grecque dans l'architecture byzantine*, *Старинар* 1 (1923), 301; idem, *Gabriel Millet. Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, *Старинар* 1 (1923), 301–302; idem, *Gabriel Millet. L'ancien art serbe. Les églises*, *Старинар* 1 (1923), 302. Петковићеви опширни прикази претходних Мијеових књига објављени су in: idem, *G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos – Paris 1916*, ПКЈИФ 3 (1923), 288–298; idem, *G. Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916*, ПКЈИФ 3 (1923), 298–307.

Паризу школовао прве српске студенте, међу којима је најзвучније било име Милана Злоковића, који је 1922. по учитељевом савету спровео пионирска проучавања архитектуре Градца,²⁵ живот његове књиге у Србији настављао се у напоменама или списковима литературе монографија о Марковом манастиру (1925), Каленићу (1926) и Манасији (1928), и повремено, још скромније, у сразмерно великом броју теренских извештаја са првих проспекција, истраживања и снимања споменика, спровођених широм Краљевине под окриљем Народног музеја.²⁶ Тек 1928, безмало деценију након што је Мијеова књига објављена, у српској историографији појавило се обимније дело које је отворено комуницирало са његовим идејама. Била је то књига Милоја М. Васића *Жича и Лазарица*.

Почев од наслова, преко структуре, садржаја или евидентно постојећих начелних предубеђења којима је аргументацију покушао да нађе у архитектури српских средњовековних цркава, Васић је у настојању да оспори све дотадашње начине разматрања материје, у коначном исходу постао заточеник једног подацима и закључцима огромног, а методолошки до неухватљивости разуђеног система који је створио, али који није било могуће поткрепити другачије до аklamаторним исказима. Из чудног прожимања романтичарског заноса и позитивистичке строгости, властитог начина ишчитавања, анализирања и валоризације писаних извора, ретко велике ерудиције и грешака на примарном нивоу археолошке опсервације споменика, луцидних исказа и предлога којима је заиста искорачивао испред претходника и савременика, по свој прилици произишла је и околност да је концептуалне претпоставке свог виђења целине саопштио при крају а не на почетку књиге.²⁷ У најопштијим цртама исказано, Васић је целокупну стару српску уметност видео као плод перманентне интерференције две институционално-идеолошке категорије, *српској владара* као носиоца политичке моћи која је била везана за западну Европу, и *српске цркве* која је идејама исихазма кроз све исто-

²⁵ Cf. Lj. Blagojević, *Itinerari: Mediteran i Moderna. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zloковића*, Beograd: Službeni glasnik – Arhitektonski fakultet, 2015, 55.

²⁶ Cf. Д. Прерадовић, *Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941. године*, Зограф 40 (2016), 1–33, посебно 19–20, 27–28.

²⁷ Реч је о поглављима у којима се опширно излажу претпоставке византијског исихазма, cf. М. М. Васић, *Жича и Лазарица. Судије из српске уметности средњега века*, Београд: Геца Коц, 1928, 163 passim.

ријске турбуленције бранила „неокрњено и непомућено православље“, чему су најупечатљивије илустрације, по Васићу, представљале архитектуре Ђурђевић Ступова и Студенице, показујући „како је била велика опасност да се, у црквеној уметности, пређе она суптилна граница која је, у то доба, на томе пољу, постојала између грчке и латинске цркве“.²⁸ Из овог наглашено бинарног ракурса логично су проиштели ставови о почецима *йраве* и *самосйалне* српске уметности тек од времена „када је Немања почео владати ... Од тога времена ... Српска Уметност, будући, у основи, црквена Уметност, развијала се под утицајем два фактора: државе, оличене у владаоцу, и цркве, оличене у њену клиру“.²⁹ Расуте на преко две стотине страница великог формата, бројне примењене варијације овог основног Васићевог става досезале су до несумњивих успона онда када је, на трагу старих Валтровићевих препорука, утврђивао да се црквена архитектура не може посматрати одвојено од других видова оновременог уметничког стварања, али и до озбиљних падова оличених у потпуном одсуству Градца из књиге, у програмски конотираном девалвирању вредности архитектуре Дечана или у изненађујућем убеђењу о пресудној улози протомајстора у изгледу архитектуре храма, идеји коју би учесници исте године одржаног Међународног конгреса модерне архитектуре одбручке прихватили.³⁰

Оно у чему је Васић, међутим, исказивао потпуну доследност био је отпор према било којем виду „груписања споменика старе Српске Архитектуре у стилске, временске и обласне групе“, стога што су „поједини аутори, при изради своје поделе и својих група, бирали, потпуно произвољно, мерила и гледишта с којих су посматрали те споменике, занемарујући, при томе, друге, исто тако важне, појаве у старој Српској Архитектури, које су, у самој ствари, највећи противници њихових подела“.³¹ Такво становиште је произвело бројне примедбе и супротстављања појединачним или општијим Мијеовим судовима. Поседно осетљиво, још од Михаила Валтровића оглашено као апогеј *оригиналности* старих српских уметника, било је питање „моравске школе“, односно порекла мо-

²⁸ *Ibid.*, 203.

²⁹ *Ibid.*, 3; претходно, сличне ставове изнео је М. Васић у текстовима, *v. idem*, *За самосйалност српске уметности средњега века*, СКГ 20/8 (1927), 590–598; *idem*, *За самосйалност српске уметности средњега века (II)*, СКГ 21/1 (1927), 24–32.

³⁰ Васић, *Жича и Лазарица*, 74 *passim*.

³¹ *Ibid.*, 9–10.

тива клесане пластике на црквама ове скупине, које је Мије поредио са споменицима Кавказа, налазећи везу између две средине у илуминираним рукописима који су миграцијама хришћанског становништва са истока били допрли и до Србије.³² У средини која је управо на овој уметничкој делатности, унутар „српско-византијског стила“ већ увелико и дословно градила историчност властитог идентитета, питање је имало стратешку важност, па су стога јасни разлози због којих је Васић програмски одрицао сваку овакву могућност. Имајући у виду наведену, као и многе друге тачке пресека у наративу два истраживача, долазимо до необичне релације која се данас да препознати између њихових књига: из угла културног простора, Мијеова стриктно регионална подела заправо је свакој од три српске градитељске школе тражила изворишта и меру утицаја, стално настојећи да њима припадајуће споменике уведе у одређени шири историјско-архитектонски контекст; Васићева је, пак, на својим врхунцима наравно, тежиште имала на, за оно време једино могућим, покушајима продубљенијег разматрања појединачних питања, којима се Мије једноставно није бавио на истоветан начин. Стога је њихов однос заправо био у знатној мери комплементаран, погодан као веома плодно тле за будућа проучавања свих аспеката Јанусовог лика целине материје којој су биле посвећене. За таква проучавања, међутим, више није било времена. Синтетско писање о српској средњовековној архитектури, као и уметности уопште, постепено је посустајало пред захватима на новим основама утемељених археолошко-конзерваторских истраживања појединачних споменика, које је од краја двадесетих година у Каленићу, Бањској и Пећкој патријаршији промовисао Ђурђе Бошковић, а дотадашњем наративу не мало одмогла је и наступајућа идеологија унитарног југословенства, за чијег је трајања угашена едиција *Српски споменици*, у којој су биле објављене све дотадашње монографије.³³ У оквирима онога што је представљало критичку историографију, током

³² G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris: de Boccard, 1919, 191; В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1922, 35–39; Васић, *Жича и Лазарица*, 226.

³³ Бошковићев радови у Каленићу, којима је промовисан савремени историјски приступ конзервацији градитељског дела, подробно је описан in: Стевовић, *Каленић*, 86–140, посебно 106–127; за рад Народног музеја током четврте деценије столећа, cf. Прерадовић, *Испрживање и снимање средњовековних споменика*, 20 passim.

четврте деценије публикована је збирка фотографија Старог Нагоричина, Псаче и Каленића (1933), други том Петковићевог албума фресака (1934) и у истој години знаменита докторска дисертација Светозара Радојчића, а нешто касније, као последњи изданак Пупиновог фонда, Петковићева и Бошковићева двотомна монографија о Дечанима (1940).³⁴ Ако се изузму теренски извештаји о споменицима који су тек били откривани, у држави у којој су Срби били значајно најбројнији народ, и која је према брижљиво осмишљеној колективној опсени преовлађујуће али *знајно касније конструиране* јавне свести, у то име на најразличитије начине спроводила систематску хегемонију над другим народима у сврху наметања српског националног идентитета кроз призму средњовековне уметности, током двадесет година и искључиво из приватних средстава било је објављено шест монографија, три фото албума фресака и две студије уже специјалистичког карактера, Васићева и Радојчићева. У времену у којем је, упоредо са свим модерностима, још увек владало „скоро неограничено поверење у моћ историје“, бројке говоре саме за себе, и говоре много. У том амбијенту сам Габријел Мије поделио је судбину неких од својих претходника на истом послу, имајући прилику да већ 1935, када му је додељена титула доктора *honoris causa* Београдског универзитета, осети сву хладноћу оног светла официјелне почести и суштинске маргинализације којом је домаћа академска јавност умела да награди понеке своје посленике. Попут Михаила Валтровића, или попут оних аутора који су заслугом Михаила Пупина у иностранству писали о српским споменицима,³⁵ и Мије је доживео да синтеза о српској средњовековној архитектури *никада не буде преведена* на језик народа коме се обраћала.

³⁴ Еадем, *Истраживање и снимање средњовековних споменика*, 20; еадем, *Едиција Српски споменници Народној музеја у Београду и фонд Михаила Пупина. Прејиска Михаила Пупина и Владимира Р. Пејковића*, ЗНМ 23/2 (2018), 263–285.

³⁵ Однос српске средине према Михаилу Валтровићу и његовом раду на првим истраживањима старих српских цркава анализиран је in: И. Стевовић, *Ог шеренске скице до скице целине: Михаило Валтровић и српска средњовековна архијектура*, ЗНМ 22/2 (2016), 9–45; о делатности Михаила Пупина на афирмацији српске средњовековне уметности cf. J. Bogdanović, *The Preservation of Architectural Heritage after World War One: Mihajlo Pupin and his Book 'Serbian Orthodox Church'*, ЗЛУМС 43 (2015), 195–210; Прерадовић, *Истраживање и снимање средњовековних споменика*, 19–20.

И данас њамѝим сав ужас мојих ѝрвих ѝослераѝних оѝкрића, а ѝосебно оне моралне ѝоремећаје који су ... довели и до незаустављиве националне низбрдице. Свакако да је моје најѝеже оѝкриће које сам ѝонео из Музеја било да смо као народ ѝрисѝали да заѝремо своје исѝоријско ѝамћење и да смо чврсѝо решени да искоѝамо и власѝиѝи ѝроб. (Д. Медаковић, Ефемерис II. Хроника једне ѝородице, 306)

У својој основи, последњи чин рецепције Мијеове књиге у српској средини унутар нове Југославије готово да и није имао стварних веза са самим предметом изучавања француског истраживача, колико са начином на који су поједини садржаји *L'ancien art serbe. Les églises* били реартикулисани у својем унутрашњем језгру, или прецизније, учињени непрепознатљивим спрам Мијеовог концепта, а корисним спрам ургентне потребе за стварањем средњовековних историја оних народа и народности унутар Брозове државе којима је та појединост недостајала. Иако је степен неписмености и опште необразованости био изузетно велики, иако су целе генерације биле принуђене да током рата прекину школовање, иако је највећи део српског образованог становништва, оличен у средњој грађанској класи, масовно био побијен у чисткама које је револуционарна власт широм Србије спроводила од ослобођења Београда,³⁶ режиму није требало много времена ни труда да нађе добровољце за тај пројекат. С горљивошћу примереном подофицирском кадру, посветили су му се предатни Мијеови сарадници, Ђурђе Бошковић и Александар Дероко. У њиховим књигама, објављиваним од 1948. до 1957, структура Мијеовог дела систематски је и коначно била расточена на два нивоа, концептуалном и чињеничном. Први је подразумевао идеолошки обрачун са православном црквом као грађевином особене симболике, односно са православном црквом као институцијом: знајући из свог париског искуства да је још од Виктора Игоа у Француској управо црква била оно здање „које се обраћа нацији како би га непрекидно подсећало на његову историју“,³⁷ и да је то била подлога на којој је Мије не само саопштавао своје идеје, већ је Његошевим стиховима књигу сасвим отво-

³⁶ Љ. Димић, *Аѝиѝрој кулѝура. Аѝиѝројовска фаза кулѝурне ѝолиѝике у Србији 1945–1952*, Београд: Рад, 1988, 55–72; С. Цветковић, *Између срѝа и чекића. Ликвидација ‘народних неѝријажѝа’ 1944–1953*, Београд: Службени гласник, 2019².

³⁷ Наведено према: J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, Oxford: Butterworth–Heinemann, 2002, 130.

рено и посветио неизмерним српским жртвама Великог рата, знајући да је архитектура онај најважнији инструмент уврежавања и ширења наметнутих/пожељних друштвених норми и вредности, и да се њоме идентификују *идеолошке њређијосѡавке времена и иденѡиѡеѡа*,³⁸ објица су тежиште својих наратива концентрисали у домен архитектуре као искључивог израза одређених *сѡилова* које су градитељи, пореклом најчешће из потлачених слојева српског феудалног друштва, креативно користили како би се изразили „својим сопственим језиком“.³⁹ За потребе секуларног свештенства, као и за обећану добродит народа коначно ослобођеног монархистичке тираније, био је то прилично лукав приступ, коме је на руку донекле ишао Мијеов дискурс о „школама“ као стилским потцелинама. Тако је градитељски организам сакралног здања по свом целокупном садржају и обележјима био преведен у искључиви домен *есѡеѡскоѡ доживљаја*, без обзира на то што је одавно била позната истина да, како ју је сажео Ханс Георг Гадамер, „грађевина бива дегенерисана уколико постоји само као естетски објекат“, стога што се апсолутном естетизацијом појављује као обезличено дело разведено од свих стратума властитог друштвеног амбијента и контекста.⁴⁰ У конкретном случају црква је тим путем у послератној историографији била лишена свог основног значења и симболике, постајући, како се од тада усталило, „споменик културе под заштитом државе“ који, додао је Бошковић, „ми умето да ценимо и да волимо, а којим пред целим светом имамо права и да се поносимо“.⁴¹

Друга димензија захвата следбеника новог времена на пољу оперисања средњовековном архитектуром није захтевала никакав интелектуални узлет, већ једноставно фалсификовање историје, такође засновано на композицији Мијеове књиге. Анализирајући садржаје њихових написа, од Бошковићевог манифеста *Средњовековна уметносѡ у Србији и Македонији* саопштеног на непуних двадесет страница (1948), пре-

³⁸ D. Arnold, *Reading Architectural History*, London – New York: Routledge, 2002, 7.

³⁹ Ђ. Бошковић, *Средњовековна уметносѡ у Србији и Македонији. Црквена архѡијекѡура и скулѡијура*, Београд: Југословенска књига, 1948, 11; А. Дероко, *Монуменѡална и декоративна архѡијекѡура у средњовековној Србији*, Београд: Научна књига, 1953, 5–6. Амбијент и околности њиховог тадашњег деловања описане су in: Д. Медаковић, *Ефемерис. Хроника једне ѡпородице III*, Београд: БИГЗ, 1992, 350–355.

⁴⁰ Наведено према: Arnold, *Reading Architectural History*, 83–84.

⁴¹ Бошковић, *Средњовековна уметносѡ у Србији и Македонији*, 19.

ко познате Дерокове збирке цртежа уз понешто текста (1953), до првог издања Бошковићеве *Архитектуре средњег века* (1957), која ће постати универзитетски уџбеник објављен током наредних деценија у четири издања, обојица су, с мање или више кетмана, настојали да најразличитијим префигурацијама назива и садржаја Мијеовог поглавља о „српско-византијској школи“, што узгред није адекватан превод француске синтагме „L'École de la Serbie byzantine“, заправо конструишу историју средњовековне архитектуре ФР Македоније али и, колико је год било могуће, АП Косова и Метохије. Бошковићев „метод“, једноставнији у својој бескрупулозности, заснивао се најпре на прећуткивању спомињања речи „Србија“ или „српски“ у било којем облику; замењивао их је речју „наши“ на сваком месту осим тамо где је требало огласити да са „присаједињењем Македоније српској држави, велики земљишни поседи прелазе у руке домаће и српске властеле“, што би одговарало истини да на почетку списа нису били образложени аспекти социјалних деформитета феудалног поретка, услед чега је следила нарочита једнакост „српског“ са „ненародним“ односно „неправедним“. ⁴² Нешто касније, у првом и задуго једином званичном приручнику, из којег су училе генерације студената различитих факултета, Бошковић као да више није имао стрпљења за пируете; иако је у поговору уџбеника навео да „сам ... једновремено настојао да исправим не само туђа, већ и своја ранија неправилна и погрешна схватања, нарочито у погледу на развитак архитектуре у Македонији“, али и да су „извесне тешкоће с којима сам и раније имао да се борим и овога пута остале несавладиве“, што се нарочито односило „на недовољно органски спроведену везу, управо пре би се могло рећи на расцеп који је у неку руку извршен између архитектуре у Македонији, која је остала везана за Византију, и оне у Србији“, поглавље названо „Средњовековна архитектура у Македонији“ започињало је невероватним исказом да су се њене „еластичне, па и широке границе формирале ... постепено, баш у току Средњег века, на географски и привредно повезаној територији, и немају никакве везе са административним границама античке Македоније“. ⁴³ За разлику од Мијеове узорне тежње да поштује реалност прошлости, због чега је писао искључиво о оним црквама које

⁴² *Ibid.*, 7–8, 13.

⁴³ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд: Научна књига, 1957, 128 (Македонија), 341–343 (поговор).

су биле подигнуте од тренутка Милутинових продора на југ, при том стално указујући на њихову повезаност са градитељством Солуна и других регионалних центара, Бошковићу је наведена елементарна неистина послужила као подлога на којој је, по кратком поступку, *целокујно византијско и српско архиепископско наслеђе* на територији југословенске републике претметнуо у средњовековну културну баштину „македонских Словена“, и тако је довео у исту раван са архитектуром Бугарске, Русије, Јерменије, Грузије, па и саме Византије.⁴⁴ За другарску критику о расцепу са „архитектуром у Србији“ очигледно није марио, будући да је ово поглавље од првог до последњег издања доследно заузимало место на зачељу књиге, са одговарајућом интервенцијом на Мијеовој подели: „рашкој школи“ следила је сада „косовско-метохиска – ‘српско-византиска школа’“.⁴⁵

У сагласју са основном потребом деловао је и Александар Дероко, што је подробно описано у већ помињаној књизи Александра Игњатовића. Тамо је, наиме, наведено да у прва два издања књиге *Монумен-тална и декоративна архиепископска у средњовековној Србији* (1953, 1962) „Мијеова српско-византијска школа коrespondира са оним што је Дероко назвао ‘Архитектонски споменици на Kosovu, Metohiji i u Makedoniji’, при чему су ови поделјени shodno federalnoj kompoziciji tadašnje Jugoslavije na: a) ‘spomenike na Kosovu i Metohiji’; b) ‘spomenike u Makedoniji iz vremena srpske srednjovekovne države’“, што је, како аутор примећује, у другом издању скраћено само на „spomenike u Makedoniji. ... U trećem (i poslednjem) izdanju knjige iz 1985. godine figuriše naziv ‘vardarska stilska grupa (vizantijska)’, označavajući ‘građenje u vezi sa vizantijskim stilskim uticajem ... u XIV veku’“.⁴⁶ „Deroko je u prvom izdanju monografske studije o arhitekturi srednjovekovne Srbije naglasio kako ‘u razvojni prikaz Makedonije kao celine nećemo ulaziti, ostavljajući to skopskom naučnom centru’ ... U drugom izdanju, međutim, navedena opaska je izostavljena“,⁴⁷ а по Игњатовићевом пажљивом кретању по траговима, није је било ни у трећем. Међутим, „na simptomatičnost dinamike nominalnih promena ‘srpsko-vizantijske škole’ u odnosu na politički kontekst, posebno ukazuje

⁴⁴ *Ibid.*, 128–147.

⁴⁵ *Ibid.*, 273–306 (средњовековна Србија), посебно 289–291 (косовско-метохиска школа). Такође, в. Стевовић, *Од шеренске скице до скице целине*, 33–34.

⁴⁶ Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 137–138, n. 161.

⁴⁷ *Ibid.*, 138–139, n. 164.

Derokov pažljivi i promenljivi odnos naspram spomenika u Makedoniji. Naime, u prvom izdanju ... tvrdi se da 'pitanje spomenika u Makedoniji ne bi [...] trebalo da stvara teškoće' budući da će se 'prikazati one makedonske crkve koje su gradili isti ktitori [kao i na teritoriji Srbije] i koje sa crkvama na Kosovu i Metohiji čine jednu istorijsku, arhitektonsku i stilsku celinu, što nikako ne znači da celokupnu srednjovekovnu arhitekturu Makedonije mislimo da svrstamo u srpsku srednjovekovnu arhitekturu.' Već u narednom izdanju knjige iz 1962. godine pomenuta eksplikacija je izostavljena, da bi u trećem izdanju ... došlo do ponovnog objedinjavanja makedonskih i kosovsko-metohijskih spomenika u jedinstvenu celinu, kao što je to bio slučaj u historiografiji pre Drugog svetskog rata⁴⁸. Свему овоме треба додати још једну смишљено редуктивну црту садржаја Дерокове књиге, испољену у самом наслову. Наиме, упоредо са узаврелим дискурсом око ФР Македоније, чије се границе и територија ни по којем критеријуму нису могле поистовећивати са ма којим старијим историјским раздобљем, упоредо с тиме што је управо непостојање ма какве заокружене политичке целине под тим именом било обележје прошлости овог простора, не посегнемо ли наравно за временом Александра Великог, Дероково дело не назива се „средњовековном српском архитектуром“, већ „архитектуром у средњовековној Србији“. Разлози нису били само у наведеној, прећутној или отвореној забрани коју је промовисао Бошковић, и против које је, како је сам имплицирао у поговору, чак и тада неко имао смелости да дигне глас. И данас рећи да је постојала „архитектура средњовековне Србије“ или „средњовековна архитектура у Србији“ сасвим је оправдано и историјски утемељено; проблем је што из тога следи да се пажња онда мора посветити неупоредиво већем броју здања, или тачније читавим слојевима градитељског деловања у областима које су значајно превазилазиле административне оквире ФР Србије и АП Косова и Метохије, од манастира западњачких монашких редова, грађених на јужном делу источне обале Јадрана и у континенталном залеђу, преко цркава подигнутих у Душаново доба на тлу данашње Грчке, до задужбина локалних суверена који су у позном средњем веку владали областима унутар граница тадашње ФР БиХ и ФР Црне Горе. О њима, међутим, ни у једном издању Дерокове књиге нема ни речи. Насупрот томе, у њој се наилази на поглавље „Зета и преднемањичка гру-

⁴⁸ *Ibid.*, 138–139, n. 164.

па архитектонских споменика“, стога што се, како стоји у предговору, не само Македонији већ и Црној Гори оставља „да оне дају целокупне приказе средњовековне архитектуре својих крајева“.49 На овај или онај начин минимизирати *историјске њросџоре средњовековне Србије, у сваком јуџословенском усџројсџиву био је задџаџак највишеџ сџеџена важносџи. На развалинама Мијеове књиге обавили су га они с којима се француски ерудита дописивао чак и после рата, попут Бошковића, коме је чести-тао објављивање монографије о Градцу 1952. године;50 Бошковића кога је Мије од 1927. подучавао на екскурзијама по српским црквама; Бошковића који је Мијеов штампани говор са промоције у почасног доктора 1935. пропратио ускликом „Ретко би ко међу нама Србима имао смелости да са оволиким одушевљењем говори о нашој уметности“, а у преписци му се обраћао са „Мој драги учитељу“: можда из тог осећања сваковрсне привржености, у више но педантној библиографији на крају *Архитекџуре средњеџ века*, коју је очигледно сам био саставио и која је као посебан опус стајала наспрам свих домаћих и иностраних приручника, једино своју редакцију текста Мијеове захвалнице није навео;51 Бошковића који је на Мијеов позив, од марта до јуна 1936. у Паризу одржао низ предавања о српској средњовековној архитектури;52 Бошковића који као директор Савезног института за заштиту споменика културе није имао проблем да са стручњацима из других република, међу којима су били и Иван Ренгео и Антун Бауер, истакнути сарадници публикације *Наша домовина* у издању Главног усташког стана 1943, и сиве еминенције чувених Крлежиних тумачења стећака, припрема и организује изложбу *Средњовјековна умјеџносџи народа Јуџославије* у Паризу 1950. и Загребу 1951;53 Бошковића који је 1951. са истог места био глав-*

49 Дероко, *Монуменџална и декоративна архитекџура*, 5.

50 О постојању писма са наведеном садржином обавестила ме је др Дубравка Прерадовић, уредница ове публикације.

51 Ђ. Бошковић, *Габријел Мије и срџски средњовековни сџоменици*, СКГ 46/6 (1935), 475–477; *idem*, *Архитекџура средњеџ века*, 349–351 (библиографија).

52 Видети текст Д. Прерадовић, *Габријел Мије, њеџови срџски ђаци и аџнаџман на џромоџи срџске кулџуре и умјеџносџи у Француској*, у овом зборнику.

53 Cf. S. Radovanlija-Mileusnić, *Sudbina jednog rukopisa ili kako se Rengjeov neobjavljeni rukopis o stećcima našao u 'Bibliografiji i građi za umjetnost i srodne struke' dr. Antuna Bauera*, *Informatica museologica* 41/1–4 (2010), 175–178, посебно 175–176; имена других особа које су учествовале у овом подухвату наведена су in: Медаковић, *Ефемерис. Хроника једне џородице*, 159–160. Сасвим одређен партијско-идеоло-

ни уредник прве свеске *Зборника заштитне споменика културе*, имајући смелости да у уводном тексту констатује како су „властодржци бивше Југославије, заузети својим уским класним интересима ... давали само минималну подршку напорима појединаца да ... наслеђе проуче и ставе на расположење јавности и обезбеде га од даљег уништења“, док се „наспрот томе, данас ... код свих државних и партиских руководилаца налази на пуно разумевање и на свестрану потпору да се“ у том послу „савладају све тешкоће“: вероватно као потврду изреченоме, у тој свесци часописа *ни један* прилог није се практично ни дотицао Србије, али су посебни текстови објављивани, примера ради, о темама попут поправке куполе старохрватске црквике Св. Доната код Пунта на Крку;⁵⁴ Бошковића који је у радијском интервјуу октобра 1975. Мијеа споменуо само на једном месту, и то у функцији афирмације властитог теренског открића: чудним путевима свести и савести, као свог посебно омиљеног професора тада је навео Бранка Поповића – било би то сваке хвале вредно да у пригодној публикацији објављеној седам година касније хвалу није поновио, али нешто га је ипак натерало да дода да је „у ратном вихору, за време окупације, он ... захваљујући својим необузданим амбицијама, проиграо и своје име и свој живот“, иако је без обзира на заробљеништво у Оснабрику Бошковић морао знати, јер је тај списак био објављен на насловним странама *Полијике* од 27. новембра 1944, да је Бранко Поповић био убијен *после окупације* Београда, од извршитеља правде по мери *Брозове власи*, без кривице, без суђења, без гроба и под никад разјашњеним околностима;⁵⁵ Бошковића који је из

шки оквир заснован од стране комуниста још током постојања Краљевине Југославије и концентрисан превасходно на растакање српског националног и сваког другог корпуса, из којег су прозилазиле Бошковићеве и Дерокове адаптације Мијеове поделе, у најновијој историографији изложио је Цветковић, *Између српа и чекића*, 35–71, *passim*.

⁵⁴ Ђ. Бошковић, *Уводна реч*, ЗЗСК 1/1 (1951), s. p.

⁵⁵ Радијски интервју објављен је знатно касније али према сачуваним тракама, cf. М. Јевтић, *Прочитавања прошлости. Разговори са Ђурђем Бошковићем*, Београд: Археолошки институт – Републички завод за заштиту споменика културе – Београдска књига, 2004, 27–28 (спомињање Габријела Мијеа), 17 (спомињање Бранка Поповића); *Сећања конзерватора*, ed. Р. Станић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1982, 20 и n. 10 (спомињање Бранка Поповића); за судбину Бранка Поповића cf. S. Cveticović, *Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljeg čišćenja' u Beogradu 1944*, *Istorija XX veka* 24/1 (2006), 81–102, посебно 87, 91.

наведених разлога 1974. промовисан у члана МАНУ, а 1977. у члана ЈАЗУ;⁵⁶ Бошковића који је и на предавању 18. маја 1976. одрицао постојање српске средњовековне уметности, као човек коме је живот прошао „у љубавном односу према партији“, а „напор да приђе а да при том делује интелектуално и убедљиво потрошио му је снаге“, јер је „у једном тренутку поверовао да треба да саопшти и оно што није знао“, због чега је „изгубио игру с привидима“, па „делује сасвим потрошено, као човек кога су злоупотребили. Он, међутим, не признаје пораз, јогунасто истрајава у улози непоколебљивог верника“ са насладом се светећи „својој првобитној заблуди“;⁵⁷ Бошковића који се не само према Габријелу Мијеу, већ и према средњовековној српској архитектури, једном речју, понео онако како и Марко Ристић према Милошу Црњанском. Са истоветним коначним исходом.

Заиста, је ли Мијеова *L'ancien art serbe. Les églises* класик српске медијеви-стичке историографије? Нису ли истраживач и његова књига, онда када су били посматрани из савремене перспективе, заправо били посматрани са превелике удаљености, са тачке која је учинила да поглед постане замућен свим каснијим захватима у историји уметности; није ли се од Мијеа превише тражило спрам времена у којем је писао ову књигу? Све што је речено показује колико је заиста било прилика за то да се ово дело истински упише у резултате потоњих проучавања, да његов садржај буде трансформисан на професионалан и професионално коректан начин, без интервенција опасних по његов интегритет. У амбијенту који је до данас остао онакав каквим га је описао Сима Ђирковић, делује логично, по Мијеово дело чак афирмишуће то што се оно, истину говорећи, од тренутка објављивања налазило на маргини изразито танког слоја саговорника о архитектури у српској научној мисли, у ексклузивној власти скупине стварних или самопрокламованих учењака, мање или више заробљених стегама једне колико комплексне толико и недовршене средине. Смисао јасне речи, попут Мијеове, у таквој се средини тешко могао разабрати, па је стога изостала и свака стварна али непредумишљајна критичка реакција. Јер једно је извесно: из књиге *L'ancien art serbe. Les églises* одавно је изгледела свака историја архитектуре, уступајући ме-

⁵⁶ Јевтић, *Прочишћавања прошлости*, 82–83.

⁵⁷ Д. Медаковић, *Дани, сећања I (1976–1977)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 49–50.

сто робусном наративу идеологије. Стога се морамо запитати о којој од ових димензија *заправо* говоримо када покушавамо да говоримо о овој књизи. О њој самој, о њеном аутору и времену у којем је настала, или о њеним овдашњим самоовлашћеним тумачима? Тек када се једном за заједничким столом буду нашле обе Југославије и њихове историје уметности,⁵⁸ *особито средњовековне*, одговор на питање о класику постаће јасан и, пре свега, научно утемељен.

⁵⁸ Разноврсни „начини употребе“, односно идеолошке злоупотребе средњовековне уметности у свим југословенским уређењима, чине садржај велике и комплексне теме којом се према мојим знањима до сада нико није бавио нити у Србији, нити у другим бившим републикама СФРЈ. Стога је сасвим оправдан позив који је у том правцу упутио Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 138–139, чија књига отвара озбиљна питања у оквиру наведеног проучавања, док сам ја ову чињеницу такође констатовао у тексту Стевовић, *Ог шперенске скице до скице целине*, 34, п. 84. Потом сам у кратком тексту скицирао и неке од њених могућих токова, cf. I. Stevović, *Medieval Art and Architecture as an Ideological Weapon: the Case of Yugoslavia*, Проблеми на изкуството 2 (2018), 3–8. Остаје да се надамо да ће ове иницијативе, макар у Србији, у будућности покренути ширу стручну расправу.

L'ANCIEN ART SERBE. LES ÉGLISES UN SIÈCLE PLUS TARD

IVAN STEVOVIĆ

Un regard rétrospectif porté sur les circonstances dans lesquelles, après la parution de *L'ancien art serbe. Les églises*, s'est développée l'histoire de l'art et de l'architecture de la Serbie médiévale permet d'analyser la réception de l'ouvrage dans les milieux scientifiques serbe et yougoslave. Ainsi, l'interprétation du contexte idéologique et spirituel de l'époque offre le loisir de s'interroger sur les facteurs qui firent de la publication de Gabriel Millet un véritable classique dans l'historiographie serbe de la période médiévale. De fait, l'œuvre du byzantiniste français, jamais traduite dans la langue locale, connut un destin spécifique parmi les chercheurs serbes du XXe siècle, exigeant que soient réexaminés les motifs qui sous-tendirent certaines de leurs affirmations, tant officielles qu'arbitraires. L'absorption du Royaume de Serbie dans la Yougoslavie et la promotion de nouvelles entités de nature étatico-nationale aboutirent, dans l'après-guerre, à la constitution d'un nouveau système doctrinal. Dans ce cadre spécifique, il importe de repérer les éléments qui entraînèrent la réarticulation idéologique de l'étude de Gabriel Millet. Selon le même procédé, les élèves et les collaborateurs du savant français, tels Đurđe Bošković et Alexandar Deroko, contribuèrent à une relecture sélective de l'ouvrage. L'un et l'autre focalisèrent leur discours sur l'architecture en tant que moyen d'expression privilégié d'un *style déterminé* dont s'étaient emparés les architectes de l'époque pour forger « leur propre langage ». Ainsi les sous-ensembles stylistiques que Gabriel Millet nommait « écoles » furent traduits dans le sens exclusif d'*événements esthétiques*. La réception de l'ouvrage en milieu serbe, au sein de la jeune Yougoslavie, favorisa en outre le besoin des différents états de créer une histoire médiévale et une identité nationale qui leur soient propres et qui leur fassent défaut dans la fédération. Au prisme de ces circonstances, il est désormais possible d'identifier comment s'est mis en place un processus de falsification de l'espace historique de la Serbie médiévale, grâce à la création de nouvelles écoles nationales et la refonte de l'étude de Gabriel Millet en un récit idéologique.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Arnold D., *Reading Architectural History*, London – New York: Routledge, 2002.
- Bartulin N., *The Racial Idea in Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Leiden–Boston: Brill, 2014.
- Blagojević Lj., *Itinerari: Moderna i Mediteran. Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Beograd: Službeni glasnik – Arhitektonski fakultet, 2015.
- Bogdanović J., *The Preservation of Architectural Heritage after World War One: Mihajlo Pupin and his Book 'Serbian Orthodox Church'*, ЗЛУМС 43 (2015), 195–210.
- Бошковић Ђ., *Архитектура средњег века*, Београд: Научна књига, 1957.
- Бошковић Ђ., *Габријел Мије и српски средњовековни сџоменици*, СКГ 46/6 (1935), 475–477.
- Бошковић Ђ., *Средњовековна уметност у Србији и Македонији. Црквена архитектура и скулптура*, Београд: Југословенска књига, 1948.
- Бошковић Ђ., *Уводна реч*, ЗЗСК 1/1 (1951), с. р.
- Bullen J. B., *Byzantium Rediscovered*, London: Phaidon, 2003.
- Byzantium/Modernism. The Byzantine as Method in Modernity*, ed. R. Betancourt, M. Taroutina, Leiden – Boston: Brill, 2015.
- Van Millingen A., *The Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London: MacMillan & co., 1912.
- Васић М. М., *Жича и Лазарица. Сцудје из српске уметности средњег века*, Београд: Геца Кон, 1928.
- Васић М. М., *За самосталност српске уметности средњег века*, СКГ 20/8 (1927), 590–598.
- Васић М. М., *За самосталност српске уметности средњег века (II)*, СКГ 21/1 (1927), 24–32.
- Grigor T., *Orient oder Rom? Qajar "Aryan" Architecture and Strzygowski's Art History*, Art Bulletin 89/3 (2007), 562–590.

DaCosta Kaufmann T., *Toward a Geography of Art*, Chicago – London: The University of Chicago Press, 2004.

Дероко А., *Издања Народнога музеја у Београду*, СКГ 32/1 (1931), 67–70.

Дероко А., *Монуменјална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд: Научна књига, 1953.

Димић Љ., *Античкој култури. Античкој фазе културне историје у Србији 1945–1952*, Београд: Рад, 1988.

Димић Љ., *Културна историја у Краљевини Југославији: 1918–1941. Друштво и држава*, Београд: Стубови културе, 1996.

Entangled Histories of the Balkans: Shared Pasts, Disputed Legacies III, ed. R. Daskalov, A. Vezenkov, Leiden – Boston: Brill, 2015.

Игњатовић А. М., *Испред византијској историји: визуелизација нације на Другом византилошком конгресу у Београду 1927. године*, ЗЛУМС 46 (2018), 127–140.

Ignjatović A., *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Beograd: Orion art – Arhitektonski fakultet, 2016.

Jackson T. G., *Byzantine and Romanesque Architecture*, Chicago: The University of Chicago Press, 1913.

Jaus H. R., *Estetika recepcije*, Beograd: Nolit, 1978.

Јевтић М., *Прочињавања прошлости. Разговори са Ђурђем Бошковићем*, Београд: Археолошки институт – Републички завод за заштиту споменика културе – Београдска књига, 2004.

Jokilehto J., *A History of Architectural Conservation*, Oxford: Butterworth–Heinemann, 2002.

Кадијевић А., *Један век изражења националној сили у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Београд: Грађевинска књига, 1997.

Karaman Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.

Karaman Lj., *Tragom hrvatskih kraljeva. O zadnjim iskopinama društva »Bihaća« i okolici Splita i Solina*, Split: „Bihać“, 1930.

Kermode F., *The Classic. Literary Images of Permanence and Change*, Cambridge – London: Harvard University Press, 1983.

Кондаков Н. П., *Македонија. Археологическое исследование*, Санктпетербургъ: Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, 1909.

- Kourelis K., *Byzantium and the Avant-Garde. Excavations at Corinth, 1920s-1930s*, *Hesperia* 76/2 (2007), 391–442.
- Kourelis K., *Byzantine Houses and Modern Fictions. Domesticating Mystras in 1930s Greece*, *DOP* 65–66 (2011–2012), 297–331.
- Kourelis K., *The "Greek School" of Byzantine Architecture. Gabriel Millet's Ideological Construct* (необјављен рад).
- Lavdžoj A., *Stanovište sadašnjosti i istorijska prošlost*, *Reč* 14 (1995), 87–89.
- Макуљевић Н., *Умећносћ и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Mâle E., *L'art allemand et l'art français*, Paris: Colin, 1917.
- Maranci C., *The Historiography of Armenian Architecture: Josef Strzygowski, Austria, and Armenia*, *Revue des études arméniennes* 28 (2001–2002), 287–307.
- Maranci C., *Armenian Architecture as Arian Architecture: The Role of Indo-European Studies in the Theories of Josef Strzygowski*, *Visual Resources: An International Journal of Documentation*, 13/3–4 (1998), 363–380.
- Медаковић Д., *Дани, сећања I (1976–1977)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Медаковић Д., *Ефемерис II. Хроника једне породице*, Београд: БИГЗ, 1992.
- Медаковић Д., *Ефемерис III. Хроника једне породице*, Београд: БИГЗ, 1992.
- Millet G., *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris: de Boccard, 1919.
- Millet G., *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris: E. Leroux, 1916.
- Molè V., *Gabriel Millet. L'ancien art serbe. Les églises*, *Zbornik za umetnostno zgodovino* 1/ 3–4 (1921), 190–194.
- Nayrolles J., *Idenités régionales et éclectisme dans l'architecture religieuse du XIXe siècle*, in: *Patrimoine: sources et paradoxes de l'identité*, ed. J.-Y. Andrieux, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011, 33–51.
- Niklas S., *The Anticipated Past in Historical Inquiry: A. O. Lovejoy, C. I. Lewis and E. Wind on Accounting for Knowledge of the Past Within a Pragmatist Theory*, *European Journal of Pragmatism and American Philosophy* 8/2 (2016), 97–119.
- Palavestra A., *Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji*, *Етноантрополошки проблеми* 8/3 (2013), 681–715.

Петковић В. Р., *Манасѝир Раваница*, Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1922.

Петковић В., *Gabriel Millet. L'ancien art serbe. Les églises*, *Старинар* 1 (1923), 302.

Петковић В., *Gabriel Millet. L'École grecque dans l'architecture byzantine*, *Старинар* 1 (1923), 301.

Петковић В., *G. Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916*, ПКЈИФ 3 (1923), 298–307.

Петковић В., *Gabriel Millet. Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV., XV. et XVI. siècles*, *Старинар* 1 (1923), 301–302.

Петковић В., *G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos – Paris 1916*, ПКЈИФ 3 (1923), 288–298.

Покришкин П. П., *Православная церковная архиѝекѝура XII–XVII сѝол. в нынешнем Сербском королевстве*, Санктпетербургъ: фототипия И. А. Кордовскаго и А. Ф. Дреслера, Б. Подъяческая, 1906.

Покришкин П. П., *Православна црквена архиѝекѝура XII–XVII века у Краљевини Србији*, Београд: Art press, 2014.

Прерадовић Д., *Едиција Срѝски сѝоменици Народној музеја у Београду и фонд Михаила Пуѝина. Прејиска Михаила Пуѝина и Владимира Р. Пеѝковића*, ЗНМ 23/2 (2018), 263–285.

Прерадовић Д., *Исѝраживање и снимање средњовековних сѝоменика ѝод окриљем Народној музеја у Београду до 1941. ѝодине*, Зограф 40 (2016), 1–33.

Radovanlija-Mileusnić S., *Sudbina jednog rukopisa ili kako se Rengjeov neobjavljeni rukopis o stećcima našao u 'Bibliografiji i građi za umjetnost i srodne struke' dr. Antuna Vauera*, *Informatica museologica* 41/1–4 (2010), 175–178.

Ramsay W. M., Bell G. L., *The Thousand and One Churches*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2008.

Rivoira G., *Architettura musulmana. Sue origini e suo sviluppo*, Milano: Ulrico Hoepli, 1914.

Romanesque. Architecture. Sculpture. Painting, ed. R. Toman, Köln: Könemann, 1992.

Сећања конзерваѝора, ed. Р. Станић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1982.

Stevović I., *Gabriel Millet and Serbian Medieval Art*, in: G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises* (фототипско издање), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, V–XVII.

Стевовић И., *Каленић. Бојородичина црква у архитектури њоно византијској свећа*, Београд: Филозофски факултет – Интерпринт, 2006.

Stevović I., *Medieval Art and Architecture as an Ideological Weapon: the Case of Yugoslavia*, *Проблеми на изкуството 2* (2018), 3–8.

Стевовић И., *Од њеренске скице до скице целине: Михаило Валџировић и српска средњовековна архитектура*, *ЗНМ 22/2* (2016), 9–45.

Storm E., *Regionalism in History, 1890–1945: the Cultural Approach*, *European History Quarterly 33/2* (2003), 251–265.

Strzygowski J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien: A. Schroll, 1918.

Strzygowski J., *Starohrvatska umjetnost*, Zagreb: Matica hrvatska, 1927.

Time and Place. The Geohistory of Art, ed. T. DaCosta Kaufmann, E. Pilliod, London – New York: Routledge, 2005.

Ђирковић С., *О историографији и методологији*, Београд: Историјски институт, 2007.

Ćurčić S., *Architecture in Byzantium, Serbia and the Balkans Through the Lenses of Modern Historiography*, in: *Serbia and Byzantium*, ed. M. Amgar, C. Sode, Frankfurt am Main: PL Academic Research, 2013, 9–32.

Ćurčić S., *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London: Yale University Press, 2010.

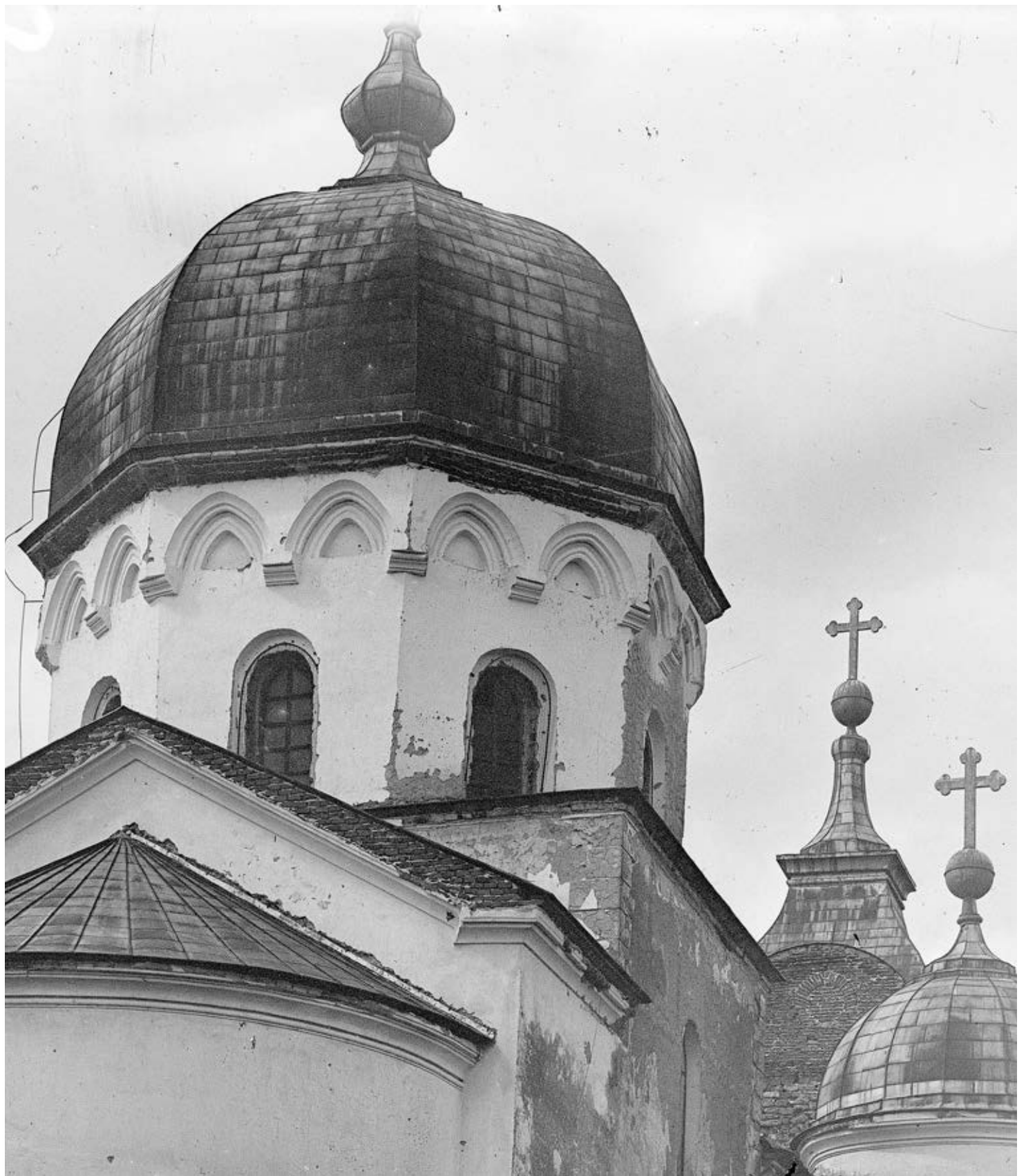
Üre P., *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics between Russia and the Ottoman Empire. Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894–1914)*, London 2014 (doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science).

Harvie C., *The Rise of Regional Europe*, London – New York: Routledge, 2005.

Цветковић С., *Између српа и чекића. Ликвидација "народних неурјатаљља". 1944–1953*, Београд: Службени гласник, 2019².

Cvetković S., *Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divlјeg čišćenja' u Beogradu 1944*, *Istorija XX veka 24/1* (2006), 81–102.

Circulations in the Global History of Art, ed. T. DaCosta Kaufmann, C. Dossin, B. Joyeux-Prunel, Farnham – Burlington: Ashgate, 2015.

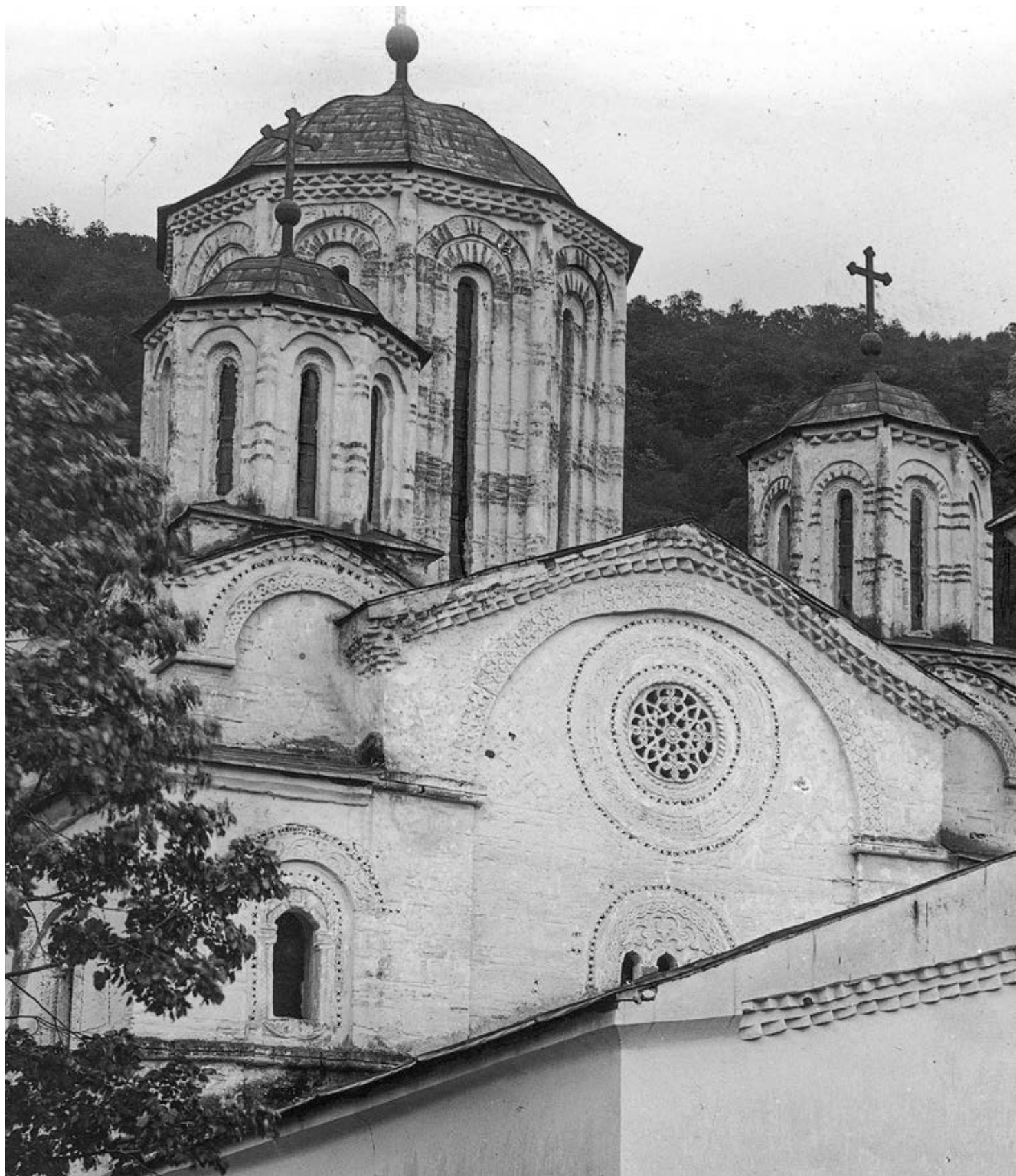

СКРАЋЕНИЦЕ

Annuaire EPHE SR	École Pratique des Hautes Études, Section des sciences religieuses. Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice et le programme des conférences pour l'exercice/ École Pratique des Hautes Études, Section des sciences religieuses. Annuaire/Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, Section des sciences religieuses
BSH	Bulletin de correspondance hellénique
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Гласник ДКС	Гласник друштва конзерватора Србије
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва
Годишњак СКА	Годишњак Српске краљевске академије
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ЗЗСК	Зборник заштите споменика културе
ЗЛУМС	Зборник за ликовне уметности Матице српске/ Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗНМ	Зборник Народног музеја, Београд
ЕСИ	Енциклопедија српске историографије, ed. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997.
JOB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans I/1</i>	<i>L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans</i> , premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij, première partie, ed. G. Millet, Paris: P. Geuthner, 1930.

<i>L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans I/2</i>	<i>L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans</i> , premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij, deuxième partie, ed. G. Millet, Paris: P. Geuthner, 1930.
ЛМС	Летопис Матице српске
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
РЕВ	Revue des études byzantines
СКГ	Српски књижевни гласник
СРАИ	Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres

стр. 9.

Гађријел Мије у Дечанима, 1934. год. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, D5116, кадриран снимак)

р. 9.

Gabriel Millet a Dečani, 1934 (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, D5116, recadré)

стр. 10.

Студеница, Богородичина црква, 1906. год. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7278, кадриран снимак)

р. 10.

Studenica, église de la Vierge, 1906 (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7278, recadré)

стр. 320.

Жича, 1906. год. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7735, кадриран снимак)

р. 320

Žiça, 1906 (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7735, recadré)

стр. 323.

Студеница, Краљева црква, 1906. год. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7273, кадриран снимак)

р. 323

Studenica, église du Roi, 1906 (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C7273, recadré)

стр. 324.

Раваница, 1906. год. (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C11678, кадриран снимак)

р. 324.

Ravanica, 1906 (EPHE, Collection chrétienne et byzantine, Centre Gabriel Millet, C11678, recadré)

Лектор / Relecture

ТАТЈАНА РУЖИН-ИВАНОВИЋ

TATJANA RUŽIN-IVANOVIĆ

Превод на француски / Traduction en français

ВЕРОНИК ПЕТИТО

VÉRONIQUE PETITEAU

Превод с француског / Traduction de français

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

DUBRAVKA PRERADOVIĆ

Графички дизајн / Conception graphique

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

MIROSLAV LAZIĆ

Карта / Carte

ПЕРИЦА ШПЕХАР

PERICA ŠPENAR

Штампа / Imprimerie

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

PLANETA PRINT, BELGRADE

Тираж / Tirage

500

ISBN 978-86-7025-889-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

7.072:929 Мије Г.(082)
726.5/.7(497.11)(082)

ГАБРИЈЕЛ Мије и истраживања старе српске архитектуре / уредници
Дубравка Прерадовић, Миодраг Марковић ; [карта Перица Шпехар] ; [превод
на француски Вероник Петито, превод с француског Дубравка Прерадовић]. –
Београд : САНУ = Belgrade : Académie serbe des sciences et des arts, 2021 (Београд :
Планета принт = Belgrade : Planeta print). – 322 стр. : илустр. ; 24 см. – (Вансеријска
публикација / Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука)

На спор. насл. стр.: Gabriel Millet et l'étude de l'architecture médiévale serbe. – Сlike Г.
Мијеа. – Тираж 500. – Стр. 11–13: Уводна реч / Дубравка Прерадовић. – Скраћенице:
стр. 321–322. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз
сваки рад. – Résumés.

ISBN 978-86-7025-889-1

1. Прерадовић, Дубравка, 1974– [уредник] [аутор додатног текста] [преводац] 2.
Марковић, Миодраг, 1962– [уредник]
а) Мије, Габријел (1867–1953) -- Зборници б) Споменици културе -- Србија
-- Зборници

COBISS.SR-ID 32316425

